

ELS MONSTRES HAN TORNAT
Francesc Gisbert
IES Serra de Mariola (Muro, El Comtat)
Escola Valenciana de l'Alcoià i el Comtat

1. *Els monstres populars, una part de la identitat*

La por, el misteri, l'atracció per allò prohibit o desconegut, estan presents en totes les cultures. Tots Sants, Nit d'Ànimes, *Halloween*, Sant Joan... Ben segur que haureu escoltat els noms amb freqüència o de tant en tant. Els pobles necessiten de dies màgics, com Sant Joan o la Nit de *Walpurgis*, en què tot és possible, en què les criatures fantàstiques de la imaginació popular creuen al món dels vius. La maquinària propagandística del cinema i de la televisió ens ha familiaritzat amb uns costums i amb uns éssers que formen part de la nostra vida quotidiana: zombis tentinejants, bruixes amb barret punxegut, esquelets fosforescents, genets sense cap... I això no és res de dolent, si implica sumar i no restar, conèixer i no oblidar els costums i la mitologia ancestral de la nostra cultura. Perquè... quants infants valencians deuen conèixer el Butoni, la Quarantamaula, el pare Llop, l'haqueta de foc, el saginer, el gegant Esclafamuntanyes, els gambosins, els nyíols o el Trib Reial? I quants infants catalans deuen haver sentit invocar el Micó, la Pesanta, la Ginebreda, la Molsosa, la Tinyosa o la Timanta? I a les Illes, què se n'ha fet dels dimonis boiets, del drac de Na Coca, de la Cuca de Sa Mola, del peix Nicolau o dels fameliars? No penseu que són més coneguts el *Malismo*, el *diablo cojuelo* o el gegant *Tragaldabas* de terres castellanes; ni l'*ojancanu* o les *lamiak* basques, o la *xanes*, el *dinañiu* o el *nuberu* astur. Ni tan sols els *trasnos*, les *lavandeiras* o els *bioshardos* gallecs.

Totes les cultures posseeixen una mitologia popular, de criatures fantàstiques, presents en llegendes i rondalles. Les cultures sanes la conserven i la valoren, les cultures malaltisses les menyspreen i les substitueixen per creences forasteres. Dins d'aquesta mitologia hi ha un espai, molt sucós, per als monstres, espantacriatures o bestioles llegendàries. Abans, el seu nom eriçava els cabells i provocava feredat, eren temuts pels infants i respectats pels grans, invocats per les mares i conjurats per les àvies: «Porta't bé o vindrà...», «No vages sol pel carrer a hora horada o se t'apareixerà...». Ara, els nostres monstres dormen al túnel del temps, entre les boires dels records convertits en desmemòria, amb crits i extrems que a ningú no espanten, perquè ningú no els escolta. Dormen...

O dormien. Perquè un grapat de valents o de tronats, segons es mire, intenten de reviscolar-los. Us contaré la seua història, referent al País Valencià. Tot va començar amb aquell gramàtic i lletraferit a qui la censura de la postguerra va barrar el pas de publicar novel·les serioses, com a ell li hauria agradat: Enric Valor. El seu amic, el professor Sanchis Guarner, li va aconsellar: «Escolta, Enric, i per què no arreplegues i reescrius les rondalles que tu tan bé coneixes, i les mudes, ben endiumenjades, com abans ningú no ha fet?» (Llopis 1985: 16). Enric Valor es va llançar a la tasca d'arreplegar, dignificar i literaturitzar una mostra ben representativa del nostre imaginari col·lectiu, d'una part d'allò que ens singularitza i ens fa universals. En un moment en què ningú no els concedia la menor importància, pels volts dels anys seixantes i setantes, i ho considerava *una cosa popular*, Valor va demostrar que allò era una part de l'ànima del poble, i calia preservar-ho i divulgar-ho. Gràcies a ell se salvaren de l'oblit els donyets, les caterinetes, les velletes del Purgatori, la Mare dels Peixos, la Mare dels Vents, els ogres, els gegants, les serps amb cabellera, els dimoniets, les presències dels llavadors i una pila de criatures fantàstiques més. I molta gent es va adonar, passat el temps, que les contalles de l'àvia que caduquejaven o les

històries de l'oncle analfabet no eren falòrnies de gent gran, de gent de poble, endarrerida i inculta. Sinó que eren un tresor, un tresor amagat, desconegut, però de valor i poder incalculables, capaç de transportar-nos al món de la màgia de les paraules.

El mestratge de Valor l'han recollit altres artistes, escriptors i contacontes. No solament per a continuar la investigació rondallística, sempre valuosa, sinó per avançar un pas més, un pas necessari, peremptori: divulgació i popularització. Ximo Caturla, Josep Bataller, Bernat Capó, Jordi Raül Verdú, Víctor Labrado, Francesc Gascon, Joan Borja, Rafael Beltran, Ivan Carbonell...¹ han aportat una feina impagable, en els seus estudis, recopilacions o treballs de cultura popular. Fet i fet, hi ha tres llibres fonamentals a l'hora de despertar la meua curiositat per la mitologia popular dels valencians. El primer, *Llegendes valencianes* de Víctor Labrado, una antologia de llegendes i rondalles que s'ha convertit en memòria viva del nostre imaginari. El segon, *Llegendes del Sud* de Joan Borja, un llibre que em va ensenyar la riquesa cultural del migjorn valencià. I el tercer, l'obra magna, una de tantes, de Joan Soler, *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*. Tots tres llibres em van animar a fer la meua aportació, i pot dir-se que són responsables de *Màgia per a un poble*, la guia de creences i criatures màgiques populars i del conte *La Maria no té por*, del qual parlaré més avant.

2. Els nostres monstres en l'imaginari fantàstic

El primer debat que es va suscitar quan ens prenguérem de valent l'aventura de divulgar els nostres monstres va ser definir-los. Quins són, realment, els nostres monstres? Els monstres que ens identifiquen com a poble? En un espai tan fragmentat territorialment com el català, la pregunta no és sobrancera. Hi ha moltes criatures fantàstiques de Catalunya, desconegudes al País Valencià. I un bon grapat de valencianes que tampoc són familiars nord enllà o a les Illes. Però n'hi ha de compartides o, pel cap baix, amb una reminiscència o arrel en comú, sovint noms diferents.

Al País Valencià, les criatures fantàstiques amb més vigència, associades al que podem anomenar espantacriatures, són: el Butoni, el dimoni xicotet, la Quarantamaula, les bruixes, l'home del sac, el greixer (amb les variants de greixerets o saginer), la Cuca Fera, el moro Mussa, les serps amb cabellera, els dracs i la bubota. Aquests personatges foren els primers que vam escollir per a protagonitzar el conte de *La Maria no té por*. N'hi havia més, no exactament espantacriatures, que volguérem integrar en la colla. El més conegut és l'home dels nassos. Es tracta d'un mite compartit en part del domini lingüístic català. Al País Valencià encara és viu el seu record, i en els últims anys, s'està provant de reviscolar el costum de buscar l'home dels nassos el dia de cap d'any. A terres valencianes se'n parla a Gandia, Ontinyent, Bocairent o Cocentaina, en aquest últim poble amb un altre nom, l'home de les orelles. De totes les criatures fantàstiques, l'home dels nassos és una de les que ofereix majors possibilitats de ser popularitzada i associar-se a un acte festiu, la cercavila amb què el reben a molts pobles i que adquireix la dimensió de festa infantil.

Altres monstres s'incorporaren a l'aventura més avant. És el cas del genet o cavall de foc, mite dels pobles de la serra de Mariola, que emparenta directament amb la història del comte Arnau o el comte Mal d'altres latituds. Vam recuperar-lo en el primer conte de la col·lecció «Els nostres monstres», il·lustrat per Cristina Duran. I en una nova ofensiva afegírem un altre personatge de les rondalles, la Mare dels Vents.

Totes aquestes criatures són protagonistes d'una exposició didàctica, «Els nostres monstres en la cultura popular», que està rodant per pobles, biblioteques i escoles amb l'ajuda d'Escola Valenciana. Són una vintena de panells desplegable, cadascun amb un

¹ Per una visió de conjunt de la recerca rondallística al País Valencià vegeu el «Pròleg» a *Això era una volta* (Gisbert 2014:11-20).

monstre i un text explicatiu. Les il·lustracions s'han obtingut del conjunt de llibres que parlen de criatures fantàstiques, de manera que són un bon exemple dels artistes valencians i a més, una invitació a la lectura: hi ha el Caro de Francesc Santana (*Llegendes valencianes*, Víctor Labrado) i el de Pau Urios (*El Caro*, Víctor Labrado); la bubota de Fran Parreño (*Peret de Poca Por*, Jordi Raül Verdú); el Butoni, el gegant o el donyet de Riccardo Ricartes (*La Maria no té por*, Francesc Gisbert); l'Encantada i el Dimoni Xicotet de Cristina Duran (*Els amics del Butoni*, Francesc Gisbert); la Mare dels Vents de Rosanna Crespo...

L'exposició va plantejar un altre trencacoll. La majoria dels nostres monstres són entitats evocades, però no vistes, d'aquesta mena d'éssers que sempre estan venint però no acaben d'arribar mai. Creences i rondalles en donen ben poca informació, tret d'algunes pinzellades. Aleshores, com els representem? És lícit dibuixar els nostres donyets o els minairons a l'estil dels donyets irlandesos o els elfs escandinaus? Totes les bruixes han de dur barrets punxeguts i volar amb granera com marca el cànon de Harry Potter? Les fades han d'assemblar-se a la Campaneta de la versió de Disney? I tant que no. A més de rescatar de l'oblit i de la letargia els nostres mites calia dotar-los d'una imatge pròpia, nostrada. No podíem ser fidels al cent per cent a una tradició que, sovint, en dóna poques pistes de com és realment una dona d'aigua o el banyeta. Hi ha un marge considerable a la imaginació. D'altra banda la por més efectiva és sempre la por a allò desconegut. Els nostres monstres no podien ser descrits fil per agulla. Calia imaginar des de la insinuació. Però compte! Imaginar des de la coherència.

Un altre exemple d'aquesta representació de l'imaginari popular el trobem en una publicació recent, *El gran llibre de les criatures fantàstiques*, de Joan de Déu Prats, il·lustrat per Maria Padilla i publicat per Comanegra. Si passem revista als monstres triats per Joan de Déu Prats, observem que, a primer colp d'ull, n'hi ha molts i de ben definits. Alguns són similars a les creences dels valencians, amb nom distint. Per exemple, l'espantaocells del Papu o el Camunyes devoradors d'ossos no tenen cap cosí valencià, que se sàpia. Però el marfantos, un monstre que s'hi apareix pels aiguamolls, em recorda la Quarantamaula en la versió del poble de Tibi, una criatura amb potes d'au i cos de cabra que ronda pels canyars del pantà de Tibi i habita la cova dels Planterets. En alguna ocasió, contem que ha espantat més d'un veí que tenia la tanda del rec a la nit i l'ha acaçat fins a les portes de casa, on ha deixat la marca de les urpes a la fusta. I la tinyosa, una criatura amb aparença femenina que s'emporta els infants per xuclar-los la sang, ben bé podria emparentar amb la saga de tantes bruixes Pintes que habiten coves o, fins i tot, amb els greixerets, que no xuclen sang, però busquen xiquets per extraure'ls el sagí. El Peix Nicolau, tan temut pels mariners, no és una variant de la Mare dels Peixos de Valor? El Pardinot, una espècie de donyet sense casa que erra pel món, grunyint i gemegant, m'ha recordat el mite de les miules, unes criatures que s'escolten algunes nits, pròximes a Tots Sants, pel poble de Mutxamel i Sant Joan d'Alacant, i que emeten un so entre el mussol i el gat, propi de les ànimes en pena.

La vitalitat d'una cultura depèn de la força de les seues manifestacions culturals i les populars en són una peça angular. El primer que sobta del llibre de Joan de Déu, com també dels monstres evocats per Joan Amades, és que presenten una imatge més nítida que la majoria d'entitats valencianes. Es conserven amb major riquesa de detalls. Els monstres valencians, tret d'algunes excepcions, ens han arribat eteris, informes, ens els hem d'imaginar.

3. *L'aventura de La Maria no té por*. El llibre dels espantacriatures

Durant la meua intervenció en l'últim congrés del Grup d'Estudis Etonopoètics, vaig parlar als companys del conte *La Maria no té por* i de les iniciatives i sinergies per a

recuperar l'imaginari popular que ha generat. Un conte especial que està alçant una polseguera inesperada en un món tan complicat com el País Valencià i que ja està arribant a la resta del domini lingüístic català. *La Maria no té por. El Llibre dels espantacriatures* (Andana) em va permetre conèixer Dani Miquel, un autèntic fenomen de masses que, cantant i ballant, fa més per la normalització de la llengua que la majoria dels nostres polítics. *La Maria no té por* ha assolit una popularitat insòlita i ha generat una sèrie d'iniciatives gens habituals en el nostre panorama. Les enumeraré perquè són un bon exemple de com divulgar la mitologia popular.

De primer, l'èxit de *La Maria no té por* i de la divulgació dels monstres valencians no hauria estat possible sense la implicació del cantant Dani Miquel.² Dani Miquel és, ara com ara, l'artista de referència de la infantesa. Abans de Dani Miquel existia un desert en la música infantil valenciana, on només s'ataüllaven algunes figures com Paco Muñoz, *La Pelitrúmpeli* d'Al Tall o Els Pabordets. Canal 9, la desapareguda televisió valenciana, no va voler o no va saber crear o divulgar cap referent infantil. Dani Miquel, però, ha aconseguit una fita històrica. Fer-se popular cantant en valencià, gràcies a les cançons dels tres volums de la sèrie *Musiqueries* (Andana). I això no és cap broma. Per primera vegada en la història recent del País Valencià tenim una generació d'infants que canten en valencià, quan la transmissió generacional de la música popular ja s'havia estroncat. No perquè els ensenyen cançons pares i iaies, com fa cinquanta anys. Sinó perquè escolten les cançons de Dani Miquel a escola i als concerts. Assistir a un concert de Dani Miquel és una experiència inoblidable, tant si tens fills com si no. Els infants se saben de memòria les cançons de «La masereta», «La princesa ratolina», «Parla valencià». I entre aquestes cançons, n'hi ha una, que ha fet molt per impulsar la recuperació de les nostres criatures fantàstiques. La cançó de «La Maria no té por».

La Maria no té por és un conte infantil que Dani Miquel em proposà escriure fa uns quants anys i finalment vam crear en equip. Un àlbum il·lustrat, en gran format, il·lustrat per l'italià Riccardo Ricartes, on havien d'aparèixer el bo i millor dels monstres valencians dins del fil conductor d'una història. El llibre, a banda de l'argument, presenta diverses fitxes, amb els monstres de cos complet, on s'explica el nom, les característiques i la distribució geogràfica. A partir del conte i amb l'impuls de la cançó, s'han posat en marxa tota una sèrie de propostes per divulgar i recuperar els nostres monstres.

Un exemple són els vídeos virals amb imatges del conte, tant els impulsats per l'editorial com per les escoles, amb un nombre de reproduccions sorprenent. Atés la bona acollida a les escoles, es va editar un pòster amb els vint espantacriatures més coneguts, que encara es distribueix per les escoles, amb ajuda de la Diputació de València. *La Maria no té por* ha generat tota una sèrie de projectes didàctics en què els mestres de primària han aprofitat el llibre per a treballar el tema de les pors en la infantesa. Un exemple és la iniciativa de Daniel Ivorra, al col·legi El Salvador de Muxamel, per a recuperar l'imaginari entre els infants d'infantil i primària.³

De segon, l'any 2017 va rebre un impuls inesperat. La falla Na Jordana de València va dedicar la seua falla infantil, «Marieta, ja te tinc», als nostres espantacriatures. Això implicà el disseny dels ninots, l'elaboració d'un llibret infantil de gran difusió i, sobretot, que per primera vegada, la cultura popular va estar present a les falles. Potser, als que no siguen del cap i casal els coste entendre la importància social de les falles.

² Llegiu l'article «El fenomen Dani Miquel», en la secció «Música per un país» del diari *La Veu*, (<http://www.diarilaveu.com/apunts/opinador/musica-per-un-pais>). També l'entrevista a Dani Miquel en el llibre *Escriu-me, l'art de contar* (Gisbert 2017).

³ Trobareu una descripció del projecte en www.francescgisbert.com (pestanya de *La Maria no té por*).

Però és un esdeveniment multitudinari, que s'allarga ben bé durant tot l'any, en una ciutat molt castellanitzada.⁴

De tercer, la companyia teatral Disparatario va llançar un espectacle de titelles i disfresses, basat en el conte de *La Maria no té por*, dirigit al públic infantil, que està rondant per tot el País Valencià. És un espectacle comercial de 45 minuts, que combina un escenari de titelles i de personatges disfressats de monstres, amb un vestuari força reeixit. La companyia Disparatario ofereix, fins i tot, una cercavila popular en què intervien una dotzena de monstres i criatures fantàstiques.

En quart lloc, Andana edicions presenta la primera col·lecció de contes infantils, «Els amics dels monstres», per a divulgar els nostres espantacriatures. Una col·lecció que ha començat amb *Els amics del Butoni* i que inclou un joc de cartes a partir dels personatges fantàstics.

En cinquè lloc, com he comentat suara, Escola Valenciana de l'Alcoià-Comtat ha elaborat l'exposició itinerant «Els monstres en la cultura popular» i està programant un ambiciós projecte de divulgació de l'imaginari oral dels valencians, «Viatjant i llegint». Rutes de contacontes de poble en poble que fa poc aplegaren més de 500 persones a la Nit de Contes al Castell de Cocentaina o a la IV Trobada de Narradors Oral de Penàguila. Unes rutes que combinen la participació de narradors orals fabulosos: Almudena Francés, Llorenç Jiménez, Carles Cano, Rosanna Espinós, Jordi Carbonell, la bruixa Xocolata, el grup Anbelú...; amb escriptors divulgadors, cap de caps en etnopoètica: Víctor Labrado, Jordi Raül Verdú o Joan Borja. Una revifalla de la narració oral simultània a la d'altres territoris, que les administracions haurien de prendre's seriosament i recolzar sense reserves.

Els nostres monstres han tornat. Ajudeu-nos a fer que s'hi queden.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BORJA, J. (2005): *Llegendes del sud*, Picanya, Bullent.
- GISBERT, F. (2008): *Màgia per a un poble*, Picanya, Bullent.
- (2013): *La Maria no té por. Llibre dels espantacriatures*, Alcúdia, Andana.
- (2014): «Pròleg», *Això era una volta*, de Jordi Raül Verdú, p. 11-20, Catarroja, Perifèric.
- (2016): «L'herència rondallística», *Una història de la Literatura Infantil i Juvenil Valenciana*, Alzira, Bromera.
- (2017): *Escriu-me. L'art de contar*, Alzira, Bromera.
- LLOPIS, Tomàs (1985): "Entrevista a Enric Valor", revista *L'Aiguadolç*, 1.
- LABRADO, V. (2003): *Llegendes valencianes*, Alzira, Bromera.
- (2014): *El Caro*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- PRATS, J. DE D. (2017): *El gran llibre de les criatures fantàstiques*, Comanegra.
- PUIG, M. (2014): *Els mons de Laia*, Alcúdia, Andana.
- SOLER, J. (1994): *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*, Barcelona, Barcanova.

⁴Teniu un vídeo amb fotografies de la falla sobre els monstres, «Marieta, ja te tinc», en el canal de youtube de la Coordinadora pel Valencià, Francesc Coordinadora (https://www.youtube.com/watch?v=OKLGWnAN_Rk&t=4s).